

Egīls Skudra
Par valodu
un
redzesloku

Par valodu un redzesloku

Cilvēks ir pasaulē vienīgā dzīv būtne, kas spēj mentāli jebkādu vienību savienot ar zīmi, vai, citiem vārdiem izsakoties – spēj jebkam piešķirt nosaukumu jeb vārdu. Šādā savienošanas darbībā figurē divi dalībnieki jeb objekti – zīme un apzīmējamais. Zīme jeb vārds tiek definēts kā „mazākā patstāvīgā strukturāli semantiska valodas pamat-vienība, kas apzīmē kādu priekšmetu, parādību, norisi, pazīmi, attieksmi starp tiem” (LLVV). Bet kā tad vispārinājumā sauc to, kam nosaukums jeb vārds tiek piešķirts? Latviešu sarunvalodā to sauc par *lietu*. Šī lieta var būt sīkāk raksturota kā priekšmets, parādība, norise, pazīme utt. Terminoloģiska statusa šim vārdam nav.

Savukārt valoda ir visu valodas pamatvienību jeb vārdu kopums. Pēc definīcijas tā ir „artikulētu zīmju sistēma – cilvēku sazināšanās un domāšanas līdzeklis” (LLVV). Un atkal – kā tad sauc to, ko valoda kopumā apzīmē? Tas esot *priekšmeti un parādības*. Tas laikam pagaidām ir oficiāli visterminoloģiskākais apzīmējums. Taču apcerējumos tiek runāts gan par apkārtējo pasauli, gan īstenību, gan dažādi citādi. Mūsu jaunā akadēmiskā gramatika par īstenības vārdisko atveidi izsakās tā: „..semantiskā struktūra ir tīkls, ko cilvēka domāšana un valoda uzklāj īstenībai ar mērķi to atspoguļot valodiski” (sk. JGr. 767). Savukārt redzesloks ir atsevišķam indivīdam, atsevišķai ļaužu grupai, atsevišķai tautai pieejamā uztveramās un apzināmās īstenības daļa.

Un tā tad apzīmējamajai vienībai mūsdienās vienota oficiāla nosaukuma nav. Toties kā vispārpieņemta atziņa figurē *nozīme* (pilnā nosaukumā – *vārda leksiskā nozīme*), kas piemīt jebkuram valodas vārdam. Taču teikt, ka vārdam ir nozīme, ir tas pats kā teikt, ka *saule lec* un *saule riet*. Šajā referātā es to sīkāk neiztirzāšu, tikai īsi gribu pateikt, ka patiesībā nevis vārdam piemīt nozīme, bet gan lietai piemīt apzīmējums jeb nosaukums. Tiek teikts, ka vārda nozīmes problēma ir viena no vissarežģītākajām lingvistikas problēmām. Nu bet protams, jo tā vārda nozīme taču ir tā vienība, kuru vārds apzīmē. Tā ir ekstralingvistiska jeb ārpusvalodas vienība, kas ir saistībā ar valodas vienību, taču pieder citai sistēmai. Es piedāvāju tādus terminus kā *apzīmējamā sistēma* un *apzīmējošā sistēma*.

Valoda un redzesloks – tās ir divas korelatīvas kognitīvas izpausmes, divas korelatīvas sistēmas – *apzīmējamā* sistēma un *apzīmējošā* sistēma. Apzīmējošo sistēmu sastāda visu pasaules tautu valodas, kuru ir tūkstošiem un kuras nevienam nav liegts radīt papildus mākslīgi. Šobrīd kónstatēts, ka daudzas sīkas valodas jau izzudušas, toties mākslīgi radītu valodu skaits tuvojas tūkstošiem. Apzīmējamā sistēma ir ekstra-lingvistiska, viena vienīga, radusies sen pirms cilvēkiem, taču cilvēkiem, un tikai viņiem, pateicoties valodspējai un uztveres praktiskajai līdzībai, plaši apzināma. Cilvēks, kā jau minēju, ir pasaulē vienīgā dzīv būtne, kas spēj jebkādu vienību savienot ar zīmi. Tādā kārtā mūsu apdzīvojamā pasaule cilvēkiem ir kļuvusi par apzīmētu, aprakstītu, raksturotu vidi un noteiktā uztveres rakursā ir *matrice*, izej pamats visiem cilvēku radītiem apzīmējošās sistēmas paveidiem jeb valodām. Savdabīgā kārtā valodas, šīs vienīgās matrices atvasinājumi, ir piedzīvojušas cilvēku sabiedrībā krietni lielāku pazīstamību jeb pópularitāti nekā pati matrice. Ja valodas kā priekšmetus pēta zinātne lingvistika, tad apzīmējamajai sistēmai nedz sabiedrībā, nedz zinātnē nav pat izveidojies savs nosaukums kā priekšmetam. Protams, ka mūsu apkārtējo pasauli pēta pāri simtam dažādu zinātņu nozaru, taču tās nekorelē ar apzīmējamību. Ja valodas pamatvienība ir *vārds*, tad apzīmējamajai sistēmai, kā jau minēju, šobrīd nav arī savas viennozīmīgi nostiprinātas pamatvienības. 17. gadsimta beigās angļu filozofs Džons Lóks savā izcilajā apcerējumā *Eseja par cilvēka sapratni* (pirmizdevums 1690.g.) par terminoloģisku apzīmējamās sistēmas pamatvienību lietoja apzīmējumu *ideja*. Taču šobrīd šis termins ir praktiski

izzudis, bet līdz mūsdienām tam kā vārdam ir saradušās klāt vairākas citas nozīmes un tālab mēģināt to restaurēt kā minēto terminu, būtu vairot tā mūsdienu pólisēmiju, kas nebūtu lietderīgi. Tādējādi zinātnē vērojams ne tikai prógress, bet šur tur arī regress.

Kā apzīmējamo mēs šo pasauli uztveram subjektīvi, atbilstoši savām maņām, veidojam savu pieredzi jeb savu **redzesloku**, kas tad arī vispārinājumā kā nacionālais redzesloks kórelē ar nacionālo valodu. Tūlīt pēc cilvēku piedzimšanas viņu kógnitīvajā attīstībā rodas uztveramās apkārtnes fragmentēšanas spējas un rezultāti. Mūsdienās ar datórtehnólóģijām ir pat izpētīts, ka grūtniecības pēdējās sešās nedēļās vēl nedzimušais bērns „..spēj uztvert dažādas skaņas un ārējus stimulus un paturēt tos atmiņā..” (sk. *Psihología vidusskolai*. Apgāds Zvaigzne ABC, 2011, 2014, 2019, 107. lpp.). Tātad cilvēks savu redzesloku sāk veidot jau embrija pēdējā stadijā un tikai apmēram gadu vēlāk savus atmiņā uzkrātos vienumus jeb redzesloka vienības sāk arī apzīmēt ar skaņkopām jeb vārdiem – sāk veidot arī savu valodu. Jau Džóns Lóks minētajā darbā *Eseja par cilvēka sapratni* izteica atziņas par redzesloka un valodas kórelācijas attīstības secību: ”*Pirmos dzīves gadus cilvēks pavada un izmanto, raudzīdamies apkārt. Viņa uzdevums šajos gados ir iepazīties ar visu, kas rodams ārpusē.. Kad bērni ir idejas savā atmiņā nostiprinājuši, viņi pakāpeniski sāk apgūt zīmju lietošanu un, kad apguvuši spēju veidot artikulētas skaņas, viņi sāk lietot vārdus, lai paziņotu savas idejas citiem.*” (sk. Džons Loks. *Eseja par cilvēka sapratni*. Rīga : Zvaigzne, 1977, 40. un 73. lpp.). Un tātad sākotnējā, primārā cilvēka intelektuālā darbība ir viņa sensōrā darbība, kuras rezultātus viņš pēc tam nostiprina, nofiksē valodiskajā darbībā.

Homo sapiens ir vēlīna parādība dabas vidū. Katru cilvēku sugas indivīdu kopš dzimšanas aptvēra plaša apkārtējā vide, kas sastāvēja no sugas brāļiem, citām dzīvām radībām, daudzveidīgiem augiem, dažādām cietām, šķidrām un gaisnām vielām, debesu spīdekļiem un pašu cilvēku darinātām lietām. Pie tā visa piederējās arī dažādas parādības kā skaņa, gaisma, krāsa, smarža, garša, kustība, cietība, šķidrība, aukstums un karstums un daudz kas cits. Un tas viss bija tādās vai citādās savstarpējās sakarībās un attiecībās.

Ja pat paši attīstītākie dzīvnieki spēj apzināt tikai savu **vidi**, tad cilvēku sabiedrība laika gaitā ir spējusi nonākt līdz **pasaules** apzinājumam. Un nonākt no desmitiem vai simtiem šauras vides apzinātu vienību līdz miljoniem plašas pasaules vienību cilvēks varēja vien ar valodas palīdzību. Arī cilvēku senči tālā senatnē sāka ar savas šauras vides apzināšanu. Lai savstarpēji sazinātos un saskaņotu kopēju rīcību, piemēram, medībās un sadzīvē, viņi vides vienības apzīmēja ar stihiski izveidotām kopīgi saprotamām zīmēm. Pirmatnējās zīmes varēja būt žesti – mājieni, acu skatieni, skaniskas intónācijas un tamlīdzīgi. Tāda saziņas sistēma jeb pirmatnēja valoda ir arī attīstītākajiem dzīvniekiem. Cilvēki no dzīvnieku pasaules atrāvās tad, kad viņiem izveidojās artikulācijas spējas un runas centri smadzenēs. Tas nodrošināja lielu daudzumu mākslīgu zīmju. Cilvēks kļuva par *Homo loquens* jeb runājošo cilvēku un tad arī par *Homo sapiens*. Valdošie kļuva skaniski artikulētie apzīmējumi, kas kónsólidējās skaniskās sistēmās jeb valodās. Cilvēku valoda attīstoties tālu pārsniedza vienīgi saziņas funkciju un pacēla cilvēku sugu tik augstā līmenī, ka atšķīra to no dzīvnieku pasaules īpašā dzīvību kategorijā. Valodas izcelsmes aplūkojumā ir minēts, ka virkne pētnieku verbālās valodas rašanos pēc nozīmīguma evólūcijā pielīdzina daudzšūnu órganismu izcelsmei no viensūņiem (sk. M.Baltiņš, I.Druvieta. *Ceļavējš cilvēku ciltij: Valoda sabiedrībā*. Latviešu valodas aģentūra, 2017, 33. lpp.). Cilvēkiem valoda kļuva par pasaules izziņas instrumentu, kamēr dzīvniekiem viņu valoda nav pacēlusies augstāk par vienīgi primitīvu saziņas līdzekli. Lietu nosaukumi jeb apzīmējumi vienas valodas runātājos nostiprināja cilvēka maņu órgānu atsevišķos elementos fragmentēto vides vienību apzinājumu noteiktā sistēmā. Runājot krievu fiziólóga I.Pavlóva terminólóģijā, radusies otrā signālsistēma sakārtoja runātāju kopīgajā jeb sabiedriskajā apziņā arī pirmās signālsistēmas vienības. Tādā kārtā cilvēku apziņā blakus lietu

un parādību daudzumam iemājoja tāds pat vārdu daudzums. Radās sava veida pasaules vienību dubultojums.

Taču, kaut valoda ir tā, kas cilvēku sugu izveidoja par īpašu dzīvību kategoriju, tai ir tomēr tikai instrumenta funkcija. Kaut runas spēja cilvēkiem ir pat iedzimta, tā ir līdzīga kā dziedātājputniem vīterošanas piemēram. Bioloģis J.Raipulis to, piemēram, formulē tā: „*Valodas veidošanās potenciāls ir ģenētiski ieprogrammēts tajās smadzeņu struktūrās, kuras var radīt valodu, bet šī potenciāla realizēšanās ir iespējama tikai cilvēku sabiedrībā, kurā runā kādā noteiktā valodā.*” (sk. J.Raipulis. Bērna runas bioloģiskā bāze. *Bērna valoda Latvijā 21. gadsimtā*. Rīga : RPIVA, 2015, 149. lpp.). Tas nozīmē, ka cilvēks piedzimst ar valodspēju, bet nepiedzimst ar gatavu valodu purā – jebkuram kādu no valodām nākas iemācīties. Un vārdi, kas ir valodas pamatvienības, ir tikai kādu citu primārāku vienību nosaukumi jeb apzīmējumi. Kas tad ir šīs citas nosaukamās jeb apzīmējamās primārākās vienības? Tās ir redzesloka vienības, kurām es latviešu valodā prapōnēju apzīmējumu **vienumi**. (Šie *vienumi* ir tas pats, kas Dž.Lōka savulaik prapōnētās *idejas*).

Redzesloks jeb pieredze veidojas jebkurai dzīvai radībai, kura savā attīstības līmenī nekad tikai no iedzimtiem instinktiem, bet ir spējīga arī mācīties. Arī augstākajiem dzīvniekiem vecākā paaudze apmāca jaunāko paaudzi, taču šī pieredzes nodošana aptver ļoti šauras intereses – kā atrast barību un kā nekļūt par barību citiem barības meklētājiem. Jutekliski uztveramās vides vienumi dzīvniekiem iedalījās un turpina iedalīties derīgajos, kaitīgajos un neinteresantajos vienumos. Arī cilvēki savā sākotnējā savā vidi šķiroja tāpat, kamēr ar laiku vienaldzīgos vienumus, piemēram, daļu akmeņu, izdomāja padarīt par noderīgiem vienumiem. Rīku lietošanas attīstība varēja veidoties līdz ar iztēles attīstību, un arī vārdi kā vienumu aizstājēji varēja rasties, tikai pastāvot iztēlei, jo aizstājējam jābūt ir vienīgi tad, ja tas caur iztēli imitē aizstājamo sajūtamo un uztveramo. Salīdzinājumā ar mūsdienām, kad vienumu daudzums ir apzināts sniedzamies miljōnos, mūsu tālajiem senčiem, kas dzīvoja pirms vairākiem tūkstošiem gadu, apzināto vienumu skaits bija nesalīdzināmi mazāks. Līdz ar to arī leksika bija attiecīgi mazskaitlīgāka, taču, piemēram, indoeiropiešu senvalodu vārdu kopums bija tāds, kas ļāva spriest, ka laikposmā no trešā līdz otrajam gadu tūkstošim pirms mūsu ēras šo valodu runātāji pārstāvējuši virsaišu patriarhāli pārvaldītas ļaužu grupas ar pastāvošu lopkopību un zemkopību, dzīvi ciemos, uguns kultu un reliģiju, kurā izcila vieta ierādīta pērkonam kā dievam (sk. K.Karulis. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca, II*. Rīga, Avots, 1992, 591. lpp.).

Jau tuvāk mūsdienām radās atsevišķi indivīdi, pirmatnējie zinātnieki, ar vēlmi vienumus uzskaitīt, visdrīzāk sākot ar atsevišķu grupu uzskaiti. Par šiem sākotnējiem vienumziņiem liecību nav, taču bez tādiem kā viņi, kas sāka no mazumiņa, nevarēja izaugt jau krietni nobriedušāki vienumu uzskaitītāji, kuru vākums rakstiskā veidā jau ir saglabājies. Viņu darbība būtu dēvējama par **vienumzinību**, taču, tā kā vienumu uzskaitē izpaudās leksiskās vienībās, tad vienumu grupējums sabiedrības apziņā saauga kopā ar vārdu grupējumu. Un pēdējais ar laiku pat aizsedza pirmo tādā kārtā, ka ieguva izkoptu terminoloģiju. Vārdu kopums ieguva *leksikas* apzīmējumu, bet tās pētošā zinātne *leksikoloģijas* un *leksikogrāfijas* nosaukumu. Tam visam ir gara vēsture, bet tuvāk mūsdienām vienumi tiek traktēti par *jēdzieniem* un *vārda leksiskajām nozīmēm*, radot savdabīgu izpratnes mudžekli. Kā tālāk to sīkāk aplūkošu, valodai ir izveidojušās visai daudzpusīgas funkcijas, taču tai valodai, kas cilvēku izdalīja no dzīvnieku pasaules, būtiskā bija vienumu apzīmēšanas un līdz ar to vienumu apzināšanas funkcija. Bet kad leksikogrāfija sāka leksikas vākumu apkopot vārdnīcās, tā to grupēja pēc vārdu skaitējuma alfabētiskā kārtībā. Tā var kārtot tikai vārdus kā skaņkopas. Plašās un daudzveidīgās leksikas pirmatnējā apgūvē šāds grupēšanas veids bija visai racionāls, taču tas apzīmējošo jomu lielumlielā mērā atsvešināja no apzīmējamās jomas. Lietas resp. vienumus var grupēt tikai tematiski. Tā, piemēram, bōtāniskais

dārzs pārstāv augus, zóodārzs – dzīvniekus, planetārijs – debesu ķermeņus, dažādi muzeji – dažādu lietu tematiskas grupas. Turpretim lietu nosaukumus jeb vārdus visērtāk ir grupēt alfabētiskā secībā. Leksikógrāfijas sakarā tiek pieminēta franču rakstnieka A.Fransa atziņa, ka vārdnīca esot visa pasaule, kas sakārtota alfabētiskā kārtībā. Pasauli tomēr nav racionāli kārtot alfabētiski. Ja nosaukumu alfabētiskā secībā grupētu preces liel-veikalā, tad cukurs būtu meklējams pie cimdziem, citrōniem, cigaretēm, cepurēm utt. Tas būtu mērens haóss, bet galvenais, ka šādā veikalā spētu orientēties tikai latviešu valodas pratēji.

Un tomēr bez izplatītākā alfabētisko vārdnīcu klāsta pastāvēja arī sīkāks novirziens – tematiski lietu nosaukumu grupējumi un tematiskās vārdnīcas, kas pārstāvēja apzīmējamo jomu. Tāpēc kā própónējamās vienumzinības vēsturi vispārīgos ilustratīvos vilcienos un balstoties uz dažiem attiecīgiem avotiem, aplūkošu tematisko vārdnīcu vēsturi. (Minētie avoti ir: L.Roze. *Pasaule vārdnīcas skatījumā*. R., Zinātne, 1982. un J.Paulauskas. *Sisteminis lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius, Mokslas, 1987. Izmantoti ir arī J.Loja. *Valodniecības vēsture*. R., LVI, 1961. un Ю. Н. Караулов. *Общая и русская идеография*. Москва, Наука, 1976.)

Vispārīgos vilcienos vienumu dubultojums ar to nosaukumiem leksikógrāfijā izpaužas tā, ka atšķirīgi apzīmēta tiek ne jau katra individuāla lieta, bet līdzīgu (tāpēc grūti atšķiramu vai neatšķiramu) lietu grupas, apakšgrupas un virsgrupas, ko mūsdienās iedala sugās, pasugās, dzimtās, klasēs utt. Tādā veidā, kopš pastāv valodas, to leksika jeb vārdkrāja ir bijusi un ir **lietu pasaules sugu uzskaitījums** jeb reģistrs. **Zināt valodu nozīmē pazīt šajā valodā nosauktās jeb apzīmētās lietas un sakarības starp tām.** Uz senajiem laikiem tas attiecas burtiski, jo tajos laikos tautas pazina gandrīz tikai savu apdzīvoto vidi, tāpēc seno valodu leksika nevarēja būt plaša. Patiesībā arī par īstenu reģistru var runāt tikai kopš tā laika, kad radās rakstība un leksika grafiskā veidā sāka pastāvēt arī ārpus runātāju prāta. Varēja sākties cilvēku kólektīvi jeb kopus iepazīto vides vienību uzkrāšana. Radās zinātne, kas sākotnēji bija sava veida pasaules vienību kólekciónēšana. Tika fiksētas zināmās vienības un meklētas iepazīt jaunas, vēl nezināmas vienības. Agrīnā zinātne un agrīnā leksikógrāfija savstarpēji daudz ne ar ko neatšķīrās, jo abas sistematizēja uzkrātās zināšanas. Paplašinoties atklāto lietu un parādību daudzumam, paplašinājās arī leksika. Savukārt, paplašinoties šiem apjomiem, zinātne un leksikógrāfija sāka diferencēties. Īsumā apskatīšu zinātnes un leksikógrāfijas paveikto darbu sistematizācijas aspektā.

Jebkuru nevienveidīgu vienību daudzumu var tā vai citādi šķirot, iedalīt jeb grupēt – censties „salikt pa plauktiņiem.” Seno vienumziņu prāts to arī ir darījis. Tā, piemēram, 4. gs. p. m. ē. Aristótelis aizsāka veidot augu un dzīvnieku sistemātiku, aprakstot ap 500 augu un dzīvnieku sugu. Bet pirmās atrastās vārdnīcas ir datējamas ar 7. gadsimtu pirms mūsu ēras. Mezópótānijā, tagadējās Irākas teritorijā, bijušās Asīrijas valsts galvas-pilsētas Ninives drupās arheológē 19. gadsimta vidū atrada Asīrijas valdnieka Ašur-banipala (669. – ap 633. p. m. ē.) bibliótēku, kas sastāvēja no apmēram 22 000 māla plāksņu ar ķīļu raksta tekstiem. Starp tiem bez daiļliteratūras, reliģiskiem un zinātniskiem tekstiem bija arī šumeru-asīriešu un citu valodu tulkojošās vārdnīcas.

Starp senās Ķīnas rakstu pieminēkliem, kurus piedēvē Kónfūcijam (ap 551. – 479. p. m. ē.), ir atrasts leksikógrāfisks darbs ar dažām tematiskām nodaļām: celtnes un to daļas, trauki, mūzika, debesis, meteórólógiskais laiks, zeme, upes, kalni, ārstnieciskie augi, koki, parazīti, zivis, putni, četrkāji, mājdzīvnieki.

Apzīmējumu *enciklopēdija* (burtiski: `iekšpus loka izglītība`) saista ar sengrieķu filzófu Hipiju, kurš dzīvojis ap 400. gadu pirms mūsu ēras. Ar šo vārdu Hipijs apzīmējis visu toreizējo zināšanu un prasmju sistemātisku apkopojumu.

1512. gadā tiek publicēts Róterdamas Erasma darbs *De Duplici Copia Verborum et Rerum* (*Par divējādu vārdu un lietu daudzumu*). Šis mācību līdzeklis par retōriku apskata arī lietu resp. vienumu un vārdu (*res – verba*) attiecības un piedzīvo ap pusotra simta atkārtotu izdevumu. Bet

gadsimtu vēlāk, 1631. gadā, tiek publicēts čehu pedagoga un humānista Jana Amósa Kómenska darbs *Janua linguarum reserata (Atvērtie valodas vārti)*. Tā ir divvalodīga latīņu-čehu tematiska vārdnīca, kurā ir ap 8000 vienumu vārdiskās pārstāvības sakārtotas 7 tematiskās grupās. Šis darbs tulkots (aizgūts vienību grupējums) 11 Eirōpas un 3 Āzijas valodās. Plašu ievēribu guva J.A.Kómenska valodu mācīšanas princips – mācīt vārdus caur lietām un lietas caur vārdiem, blakus novietojot divu valodu tekstus, lai skolnieki tos salīdzina un apgūst.

1690. gadā tiek publicēts angļu filozōfa Džōna Lōka apcerējums *Eseja par cilvēka sapratni*. Šajā darbā visas tās vienības, kas ir cilvēka prātā un kas, savukārt, kā norādījis pats autōrs, tur ienāk no uztveres, tiek sauktas par **idejām**. Tā, piemēram, norādot, ka cilvēki pazīst daudz vairāk garšu un smaržu nekā tam ir apzīmējumu, rakstīts sekojošais: „Ideju ir skaitliski daudz vairāk nekā to nosaukumu. Lai izteiktu smaržu neatkārtojamo dažādību .. pagaidām pietrūkst atbilstošu nosaukumu. Vārdi *smaržīgs* un *smirdīgs* ir nosaukumi, kas mums parasti kalpo smaržu ideju apzīmēšanai un galu galā nerada daudz skaidrāku priekšstatu par apzīmējumiem *patīkams* vai *nepatīkams*, kaut gan kā rozes, tā vijolītes smarža ir jauka, taču tās neapšaubāmi ir ļoti atšķirīgas idejas.” Vēl Lōks norāda, ka „.. valoda neveic savu uzdevumu, ja runātājam mutē ir vārdi, bet galvā nav noteiktas idejas, ko tie apzīmē..” Ōksfōrdas vārdnīcā vārda *ideja* skaidrojuma šāda nozīmes izpratne (*immediate object of thought or mental perception*) tiek piedēvēta Lōkam un vēl Dekartam. Savukārt vārds *ideolōģija*, ar piebildi par arhaismu, tiek skaidrots kā zinātne par idejām (*science of ideas*) (sk. *The Concise Oxford Dictionary*. Seventh edition, Oxford University Press, 1982).

Termins *ideja* kā apzīmējamā vienība vēl lietots arī P. M. Rōžē (Roget) tematiskajā vārdnīcā angļu valodā, kura pabeigta iznāca 1852. gadā. Šis vārdnīcas pilns nosaukums ir šāds: *Thesaurus of English Words and Phrases Classified and Arranged so as to Facilitate the Expressions of Ideas and to Assist in Literary Composition (Angļu valodas vārdu un izteikumu, kas klasificēti un sakārtoti tā, lai atvieglotu ideju izteikšanu un palīdzētu literārajā kōmpōzīcijā, tezaurs)*. P. M. Rōžē bija fizikas profesōrs, kurš pie šī sava sūtības darba strādājis gandrīz 50 gadus (pirmā burtnīca iznākusi 1805. gadā). Kā to raksturo J.Paulausks, šis ir pirmais mēģinājums lōģiskā kārtībā sistematizēt visu valodas leksiku. (Patiesībā sistematizēts tiek vienumu kopums vārdu pārstāvībā). Angļu valodas zemēs šī vārdnīca uz ilgiem laikiem kļuva ļoti pōpulāra. Autōra dēla un mazdēla tālākā uzlabojumā šī vārdnīca līdz II pasaules karam tika izdota 76 reizes Lielbritānijā, bet ASV no 1946. līdz 1970. gadam piedzīvoja 93 izdevumus.

1985. gadā ASV iznāca M.Sōikanes-Trapānes sastādīta latviešu-angļu tematiska vārdnīca (M.Sōikane-Trapāne. *Latviešu valodas pamata un tematisks vārdu krājums*. ALA, 1985; 4. izd. 1991). Šajā vārdnīcā pamata krājumu sastāda alfabētiskā secībā sakārtoti 1000 visbiežāk lietoto latviešu rakstu valodas vārdu, kas tulkoti Amerikas angļu valodā. Otrajā daļā ir ap 6000 vārdu, kas sakārtoti 19 tematiskās grupās un 101 apakšgrupā un arī tulkoti angļu valodā. Ierosinājumu šim darbam autōre guvusi no Vācijā izdotās *Grund- und Aufbauwortschatz* sērijas.

Savas vārdnīcas priekšvārdā M.Sōikane-Trapāne saka, ka tās „galvenais praktiskais nolūks ir seklas un nabadzīgas latviešu valodas izvēršana bagātākā un niansētākā valodā”. Vārdnīca bija paredzēta trimdas latviešiem, kuri jau četrus gadu desmitus bija vadījuši mītnes zemēs un šo zemju valodu zināja labāk nekā latviešu valodu. Uz šāda fōna, kad latviešu vārda nozīmi paskaidro angļu vārds, neprasās apcerēt, ko vispār nozīmē zināt valodu. Bet zināt valodu, kā jau minēju, nozīmē pazīt šajā valodā nosauktās lietas. Šādā aspektā savas tematiskās (sistēmiskās) vārdnīcas priekšvārdā šo vārdnīcu uzdevumu apcer lietuviešu leksikogrāfs Jōns Paulausks. Viņš raksta, ka alfabētiskās vārdnīcas ir lasītāju vārdnīcas. Lasāmvielā var pagadīties kāds nepazīstams vārds, kura nozīme tad sameklējama alfabētiskā vārdnīcā. Taču ko darīt rakstītājam (resp. runātājam), ja viņam piemirsies kādas lietas nosaukums vai arī viņš to nekad nav zinājis? Tā, piemēram, J.Paulausks

norāda, ka diez vai visi zina, kā sauc rokas daļu no elkoņa līdz plecam, kaut arī ķermenis ir tas, kas katram cilvēkam ir vistuvākais, vispazīstamākais. Meklēt šādu nosaukumu alfabētiskajā vārdnīcā būtu tas pats, kas meklēt adatu siena kaudzē. Taču, no otras puses, J.Paulausks arī norāda, ka līdzšinējās tematiskās vārdnīcas ir tikai **palīgļīdzeklis**, jo pēc tradīcijas vārdu skaidrojumus tās nesniedz, nemaz jau nerunājot par ilustrējošiem piemēriem. Tā, piemēram, rokas daļu no elkoņa līdz plecam jeb augšdelmu M.Sóikanes-Trapānes vārdnīcā meklējam nodaļā *Cilvēks* un apakšnodaļā *Ķermenis*. Starp vārdiem *paduse* un *elkonis* atrodam vārdu *augšdelms*, kura angļiskā atbilde ir *upper arm*. Ja zinām, ka tas nozīmē rokas daļu no elkoņa līdz plecam, tad nezināmais ir noskaidrots. Turpretim lietuviešu tematiskajā vārdnīcā, kura nav arī tulkojošā, pie *ranka* ('roka') atrodam vārdu *dilbis* ('apakšdelms') un *žastas* ('augšdelms'), kuri nav nedz tulkoti, nedz skaidroti, tāpēc jāvērsas pie alfabētiskās vārdnīcas pēc skaidrojuma. Protams, ka, salīdzinot ar „adatas meklēšanu siena kaudzē”, apzīmējuma meklēšana caur divām vārdnīcām ir vienkāršāka, tomēr nepamatoti sarežģīta, un jo vairāk tāpēc, ka **trūkst pamatojuma, kāpēc arī tematiskās vārdnīcās apzīmējamās vienības nevarētu būt skaidrotas un ar piemēriem ilustrētas.**

Pie vienumzinības pieder jebkāda materiālo un nemateriālo vienību sistemātiska izpēte un tātad arī neizbēgama nōminēšana. Ja Aristotelis aizsāka veidot augu un dzīvnieku sistemātiku, aprakstot ap 500 augu un dzīvnieku sugu, tad divdesmit divus gadsimtus vēlāk zviedru dabaszinātnieks K.Linnejs izveidoja augu un dzīvnieku sistematikas pamatus. Viņš 18. gadsimta Eirōpā ievādīja veselu sistematizācijas epōpeju. Savu augu, dzīvnieku un minerālu (pēdējo bija ap 15 000) klasifikāciju viņš sāka ar tajā laikā uzkrātajām pārbaudītām un ne visai pārbaudītām zināšanām, tāpēc 12 laidienos, kas iznāca viņa dzīves laikā un saucās *Systema naturae* ('dabas sistēma'), bija ietverti arī trōglōdīti un nāras jeb sirēnas. Daži kōlēģi esot saukuši Linneju par otro Ādamu. (Vecajā Derībā, kā zināms, Dievs licis visai dzīvai radībai defilēt garām Ādamam, kura uzdevums bija piešķirt visiem nosaukumus). Sistematizēšanas kaislība pārņēma daudzus Rietumu pasaules zinātniekus jau Linneja dzīves laikā un turpinājās pēc viņa nāves. Virkne Linneja mācekļu devās bīstamos ceļojumos pa visu pasauli apzināt jaunas sugas, divi no tiem piedalījās Džeimsa Kuka ekspedīcijā apkārt zemeslodei.

Tomēr augu un dzīvnieku sistemātika kā precedents sekojošajos divos gadsimtos neradīja vienumu vispārīgu sistematizāciju. Visdrīzāk tāpēc, ka šajos gadsimtos ļoti strauji attīstījās pamatzinātņu zarošanās jaunās apakšnozarēs un katra nozare bija nodarbināta ar klasifikāciju savā lauciņā, un šis darbs nekur vēl līdz galam nav pabeigts, arī augu un dzīvnieku sistemātikā. Tomēr arī nozaru sistemātikās rezultāti ir iespaidīgi. Biōlōģija līdz mūsdienām ir atklājusi un sistematizējusi ap 2 miljōniem dzīvnieku sugu un pus miljōnu augu sugu, bet ķīmija pazīst pāri par diviem miljōniem ōrganisko vielu un ap 50 000 neōrganisko vielu.

Tātad glōbālā vienumotne jeb vienumu kopums sastāv no vairākiem miljōniem sugasvienumu. Pret šādu vienumotni nacionālās valodas savos apjomos ir visai niecīgas. Tā, piemēram, K. Mīlenbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīcā atrodami ap 110 000 vārdu, krievu literārās valodas 17 sējumu vārdnīcā – ap 120 000 vārdu (*A. Laua. Latviešu leksikōlōģija*). Tā kā K. Mīlenbaha un J. Endzelīna vārdnīcā svešvārdi nav uzņemti, tad varam lēst, ka tīri latviskas vistautas leksikas apjoms vērtējams ap 110 000 vārdu liels.

Bet par šo skaitļu precizitāti pagaidām nav jēgas detalizēti diskutēt, jo vispirms jātiek skaidrībā par principiem. Jau minēju, ka nacionālā valoda nevar būt apjomīgāka par nacionālo vienumotni. Cik apjomīgu tad varam iedomāties attīstītas nācijas naciō-nālo vienumotni? Apriōri to varētu pieņemt par 100 000 vienību lielu. Tiek pieņemts, ka katram vārdam caurmērā ir 3 nozīmes jeb katrs vārds apzīmē 3 vienumus. Tad iznāk, ka 100 vārdi atbilst 300 vienumiem. Savukārt, var pieņemt, ka katrs vienums tiek apzīmēts ar 3 sinōnīmiskiem vārdiem. Tad, savukārt, iznāk, ka 300 vārdi atbilst 100 vienumiem. Tādā kārtā pōlisēmija un sinōnīmija viena otru

neitralizē. Citiem vārdiem sakot, pólisēmija un sinónīmija valodai neko būtisku nedod, tikai sarežģī „grāmatvedību”, jo, matemātiski izsakot, vārdi pret vienumiem ir kā 100 : 100 (± 200). Un tāpēc aplēšu un ilustrācijas ērtuma labad apriōri noteiksim, ka attīstītas nācijas nacionālās valodas (vārdkrājas) caurmēra apjoms ir 100 000 vienības.

Izskatās, ka valodniecība – ne tikai latviešu valodniecība, bet valodniecība vispār – pagaidām vēl nesaista valodu leksikas apjomus ar glóbalās vienumotnes apjomu. Tā, piemēram, ja biólógijā ir kónstatēti 2 miljōni dzīvnieku sugu, bet ķīmijā 2 miljōni órganisko vielu, tad visiem šiem dzīvniekiem un šīm vielām ir doti arī nosaukumi pēc tādiem vai citādiem internacionāliem kritērijiem. Taču nedz latviešu, nedz kādā citā valodā netiks gudroti 4 miljōni jaunu vārdu pēc nacionālās valodas kritērijiem. Jebkurā valodā šie 4 miljōni nosaukumu ienāks kā internacionālisti. Līdz šim valodniecība ir kónstatējusi, ka svešvārdu mūsdienu valodā ir stipri daudz un to daudzums arvien pieaug, tomēr própórciōnālā lietojumā to ir vairākas reizes mazāk par pamatvalodas vārdiem. Tā, piemēram, izanalizējot vienāda apjoma (6400 vārdi) tekstus 1962. gada laikrakstā un 1939. gada laikrakstā, kónstatēts, ka 1939. gadā svešvārdi sastādīja apmēram 1/12 daļu, bet 1962. gadā jau 1/6 daļu teksta (*A. Laua. Latviešu leksikólógija*). Analizējot svešvārdu (kas pa lielākai daļai ir arī internacionālisti) lietojumu, tie diez vai jebkad sastādīs vairāk par pusi pat ļoti specializētos tekstos. Taču runa nav par internacionālistu própórcijām tekstos. Runa ir par teorētiskajām leksikas própórcijām nacionālajās valodās. Internacionālās leksikas pārsvars pār nacionālo leksiku ir tik milzīgs, ka nav pat būtiski, vai tas ir desmitkārtīgs vai simtkārtīgs. Jautājums ir, vai šis internacionālistu milzīgais pārsvars pat tūri teorētiski jebkad var kļūt par nacionālo valodu sastāvdaļu. Domāju, ka nākotnē valodās būs spóntāna šķirtne starp valodas nacionālo jeb pamatdaļu un internacionālo daļu.

Šo referātu gribu nobeigt ar kónstatējumu, ka glóbalizētā apzīmējamā sistēma, kāda vēl nemaz nav nodibināta kā zinātņu nozare, pēc sava apjoma jau vairākkārt pārsniedz nacionālās apzīmējošās sistēmas. Varbūt izņēmums ir angļu valoda.